

СТАНОВЛЕННЯ ЯПОНОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

Відродження і подальший розвиток сходознавства в незалежній Україні вимагає докладного вивчення історії цієї наукової галузі. Актуальність зазначеної теми засвідчує інтерес, який до неї проявляють українські науковці. Праці Л. Матвеевої, Ю. Кочубея, Е. Циганкової, В. Кіктенка, Д. Урсу, Ю. Завгороднього та багатьох інших за останні десятиліття заповнили чимало “білих плям”, повернули до наукового обігу імена і праці вчених, які в нелегких, часом нестерпних умовах закладали фундамент сходознавчих дисциплін у нашій країні. Проте лишаються ще лакуни, нерозв’язані питання тощо, без яких неможливо побудувати повну картину. Одна з таких лакун – історія українського японознавства. У ній не має таких гучних імен, як А. Кримський у тюркології й арабістиці чи П. Ріттер в індології; можливо, тому воно мало привертає увагу дослідників. Проте сьогодні японістика стала однією з провідних галузей сходознавства, що робить особливо актуальним вивчення її історії. Мета цієї статті – зібравши докупи розсіяні по численним статтям і монографіям відомості, окреслити загальний процес розвитку української японістики, виділити головні періоди її історії. Ми свідомо обмежили свій предмет, не включивши до розгляду тих українських вчених, що працювали в діаспорі, бо це потребує окремого дослідження.

Неможливо точно визначити, коли в Україні вперше з’явилися відомості про Японію. Принаймні, у XVIII ст. вони вже були. Так, у червні 1731 р. Єпіфаній Тихорський (пом. 2 липня 1731 р.) подарував бібліотеці Харківського колегіуму книгу перекладів різними мовами молитви “Отче наш”, видану в Аугсбурзі. Там згадано також японську мову (Japánica), хоча сам переклад відсутній [Ковалівський 1961, 12]. У бібліотеці ректора того ж таки Харківського колегіуму Лаврентія Кордета (1720–1781) були книги з географії Японії [Ковалівський 1961, 15]. Проте перші відомі нам спроби вивчати Японію, її мову та культуру в Україні датуються 1860-ми роками. Вони були розпочаті у Харківському університеті В. Шерцлем, П. Савченком та А. Красновим.

Вікентій Шерцль (1843–1906), чех за походженням, випускник Празького університету, відомий насамперед як санскритолог. Японську та китайську мови він вивчав у Лондоні у 1865 р. У Харкові В. Шерцль викладав з 1869 р., а з 1870 по 1884 р. очолював кафедру порівняльної граматики індоєвропейських мов. Відомо, що він звертався до керівництва філологічного факультету з проханням про відрядження до Китаю та Японії з метою розробити підручники з мов цих країн, але зазнав невдачі [Кіктенко 2002, 84–85]. П. Савченко, член Товариства дослідників природи Харківського університету, перебував у Японії під час навколосвітньої подорожі, здійсненої ним у 1876–1877 рр. на кліпері “Гайдамака”. Він привіз до Харкова колекцію зразків японської фауни [Ковалівський 1961, 65–66]. Відомий географ і ботанік Андрій Краснов (1862–1914) був професором у Харківському університеті в 1889–1912 рр. Він присвятив Японії перший том своєї фундаментальної праці “Чайные округи субтропических областей Азии”, опублікованої в Санкт-Петербурзі в 1897 р. Цікавість А. Краснова до Японії не обмежувалась ботанікою: у своїх подорожніх нотатках він приділив увагу японській культурі, а в грудні 1903 р. опублікував у газеті “Южный край” статтю, присвячену японській зовнішній політиці – “Чи потрібні японцям Маньчжурія та Корея?” [Ковалівський 1961, 67–69].

Велику колекцію японських, китайських і корейських речей передав Харківському технічному товариству І. Гогунцов. Пізніше вона була передана Харківському університету. Етнографічний музей (заснований у 1902 р.) та міський музей також мали значні японські колекції [Ковалівський 1961, 64–65, 113].

Ще один центр японознавства почав формуватися в Києві на поч. ХХ ст. Відомо, що Київська духовна академія мала зв'язки з Японією з середини ХІХ ст. Деякі з її випускників були місіонерами в Японії: перший з відомих нам, о. Анатолій (його прізвище поки що нам не вдалося з'ясувати) прибув до Хакодате 1872 р. [Иванова 1990, 194]. Серед студентів КДА були японці, що повернулися до православ'я. Найвідоміший з них – Конісі Масутаро 小西増太郎 (у хрещенні Данило Петрович Конісі, 1862–1940), що згодом переклав російською “Дао де цзін” і став послідовником Л. Толстого [Иванова 1990, 196, 205]. У КДА навчався також Сенума Какутаро 瀬沼恪三郎 (Кавамото 河本; у хрещенні Іван

Акімович, 1868–1945)¹, згодом директор Токійської семінарії. Він листувався з Л. Толстим, переклав японською його роман “Анна Кареніна” [Иванова 1990, 205–207]. Крім того, І. А. Кавамото-Сенума був першим японцем, який лишив спогади про паломництво до Єрусалиму [Бесстремьянная 2007]. На жаль, на сьогодні нам нічого не відомо ані про японознавчі студії в КДА, ані про викладання там японознавчих дисциплін.

Значно більше відомо про японознавство в Київському комерційному інституті. Студент цього інституту С. Новаківський їздив до Японії 1911 р. і перебував там три місяці. На основі зібраних ним матеріалів був розроблений курс географії та етнографії Японії. У Токіо в 1918 р. вийшла російською мовою його книга “Япония и Россия” [Бондаренко 2000, 360]. Відомо також, що він написав довідник “Вся Япония”, який, проте, не був виданий через брак коштів. Перебуваючи в Японії, Новаківський познайомився з Накаямою Іцудзо і запросив його викладати японську мову в Києві, але керівництво Комерційного інституту відмовилося від цієї пропозиції [Кіктенко 2002, 87–88]. Замість Накаями викладати японську в Комерційному інституті був запрошений Микола Конрад (1891–1970), пізніше відомий вчений. Тоді він щойно закінчив Петербурзький університет; отже, саме в Києві патріарх російської японістики розпочав свою академічну кар’єру. У 1913–1914 навчальному році М. Конрад викладав тут японську й читав курс лекцій з етнографії Далекого Сходу. Потім він був направлений Російською академією наук у відрядження до Кореї і до Києва вже не повернувся. На посаді викладача японської його заступив у 1916–1917 навчальному році японець Тацібана Міцідзо. Троє з київських студентів М. Конрада здійснили подорожі до Японії – це Аркадій Артамонов, Мейра Коган (у 1914 р.) і Олександр Клетний (двічі, у 1914 та 1915 рр.). М. Коган досліджував японську кераміку в Токіо, О. Клетний – лісове господарство Японії; він навіть написав з цього питання книжку (неопубліковану і нині втрачену) [Кіктенко 2002, 88–89].

Ще одним місцем, де в ХІХ ст. виник інтерес до Японії, була Одеса. Свідченням цього є російсько-китайсько-японський розмовник, призначений для торговців і моряків, що вийшов тут друком 1900 р. Автор його лишився невідомим [Кіктенко 2002, 82]. Треба додати, що у Новоросійському університеті з 1884 по

1886 р. викладав В. Шерцль [Урсу 1994], хоча немає відомостей, чи він викладав японську мову.

На якісно новий щабель розвитку японознавство в Україні вийшло у 1920-ті рр. У 1924 р. в Київському торговельно-промисловому технікумі розпочав роботу семінар сходознавства під керівництвом відомого китаїста Бориса Курца (1885–1934?). Він сам торкнувся японської політики в Азії в праці “Схід, імперіялізм та СРСР”. Серед учасників семінару були Г. Шмігельський і Д. Коваль, вони досліджували російсько-японські стосунки, та І. Фалькович, який прочитав доповідь про японську політику в Тихоокеанському регіоні. Okремо слід зазначити, що тут розпочав свою наукову діяльність Костянтин Попов, який тоді вивчав японську торгівлю (згодом він переїхав до Москви і став відомим спеціалістом з географії Японії). Ще один подібний семінар діяв у Київському інституті народного господарства. На ньому з доповіддю про японську економіку виступив студент цього інституту Черніс [Фалькович 1966, 271–272; Кіктенко 2002, 131–134].

Новий поштовх розвитку українські дослідження Сходу отримали після створення Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС) у 1926 р. Її головний осередок знаходився у Харкові, вона мала дві філії – у Києві та Одесі. З’явилися спеціалізовані друковані видання – “Бюлетень ВУНАС” (1926–1927 рр.), журнал “Східний світ” (з 1927 р.), перейменованій у 1930 р. у “Червоний Схід”. Асоціація встановила контакти з Імператорською академією у Токіо та кількома іншими японськими науковими інституціями [ВУНАС 1929, 32]. У 1926 р. при ВУНАС у Харкові та Києві відкрилися курси східних мов. У Харкові діяло відділення японської мови, де навчалося 69 студентів. 1929 р. курси отримали назву Українських державних курсів сходознавства, а 1930 р. їх було перетворено на Український вечірній технікум сходознавства та східних мов [Ковалівський 1961, 83–84]. Там працювали Федір Пущенко (1879–?), філолог і викладач японської мови, та Олександр Кремена (1903–1943). У 1926 р. Ф. Пущенко видав перший український підручник японської мови, написаний ним ще у 1918 р. Він був талановитий педагог: за півроку навчання його студенти вже були здатні спілкуватися й розуміти його пояснення японською мовою [Ковалівський 1961, 84]. Він також написав статтю “Про япанське письменство” та переклав кілька

японських казок: “Жаба з Осаки і жаба з Кіото”, “Мацуямське свічадо” (“Східний світ”, 1927, № 1) та “Імення котів” (“Бюлетень ВУНАС”). О. Кремена був географ і літературознавець [Антологія літератур Сходу 1961, 420]. У 1931 р. він видав працю “Японська лірика феодальної доби”, яка включала його переклади класичної японської поезії українською. Також він вів японознавчий семінар в Українському науково-дослідному інституті сходознавства [Циганкова 1999, 6].

Тут варто згадати про переклади японської літератури українською мовою, які також становлять невід’ємну частину японознавства. Першим таким перекладом, наскільки відомо, була збірка японських казок, видана у Львові 1926 р. Антоном Лотоцьким (1881–1949) [Жуковський 2000]. Наразі невідомо, чи він володів японською; вірогідно, що це був переклад з якоїсь європейської мови. У 1930-ті рр. в Україні з’явилася низка перекладів творів японської “пролетарської літератури”². У 1932 р. вийшло два романи: “Текстильник Коодзі” В. Хосої³ та “Вулиця без сонця” Токунаги Наосі⁴. Останній роман був перекладений Євгеном Касьяненьком, проте не безпосередньо з японського оригіналу, а з німецького перекладу 1930 р., здійсненого К. Ітовом (K. Itow) та А. Раддацом (A. Raddatz)⁵ [Tokunaga 1930]. Ще один твір того ж таки автора – “Голод за багатого врожаю” був надрукований у фрагментах у журналі “Червоний шлях” (1933, № 7) у перекладі К. Накагакі та Г. Носкіна (передруковно пізніше в: [Антологія літератур Сходу 1961, 327–330]). Того ж самого року в Харкові вийшла друком збірка коротких творів японських “пролетарських” письменників [Кобаясі, Токунага, Фудзіморі 1933]. Вона містить роман “Крабоконсервна фабрика” та оповідання “П’ятнадцяте березня 1928 року” Кобаясі Такідзі (1903–1933), роман “Токіо – місто безробітних” та оповідання “Комітет підвищення продуктивності” вже загаданого Токунаги Наосі (Сунао), а також оповідання “Чоловік, що не аплодував” Фудзіморі Сейкіці (1892–1978). Ім’я перекладача (перекладачів?) залишилося невідомим.

Є свідчення й про дослідження японського мистецтва. У 1929 р. ВУНАС і Харківський художньо-історичний музей організували спільну виставку “Мистецтво Сходу”. Роком раніше у журналі “Всесвіт” була надрукована стаття Т. Івановської “Японські ста-

туетки” [Ковалівський 1961, 113–114]. Т. Іванівська – відома дослідниця східного мистецтва; пізніше вона завідувала кабінетом східного мистецтва у Харківській державній картинній галереї.

Але найбільше в ті роки розвивався, завдяки підтримці радянського режиму, політико-економічний напрям. Такі дослідження, часом перемішані зі звичайною пропагандою, велися в Києві, Харкові та Одесі. У київському відділенні ВУНАС у 1928 р. було створено Далекосхідну секцію, зосереджену на вивченні сільського господарства країн регіону. В її рамках Ісаак Трегубов (1922–1959), крім японознавства, досліджував японське земельне законодавство [Ковалівський 1961, 109–110]. У співавторстві з Л. Уліцьким він оприлюднив у “Червоному Сході” (1929, № 3) статтю, присвячену нафтовій проблемі в Японії. Стаття Б. Раскіна про аграрні проблеми в Японії була надрукована в “Червоному Сході” (1931, № 1–2). В Одеській філії ВУНАС, в рамках політико-економічного відділу діяв далекосхідний цикл: Ю. Астапов вивчав японську політику в Китаї [Ковалівський 1961, 110; ВУНАС 1929, 12], М. Шаргородський – стосунки Японії з СРСР, М. Ужвій – Тихоокеанську проблему, Є. Борочін – докапіталістичну Японію, а В. Маслов – аграрну проблему в Японії [ВУНАС 1929, 12; ВУНАС ОФ 1930]. Для популяризації знань про країни Азії члени ВУНАС виступали з лекціями в робітничих клубах. Так, Г. Тотін виступив з лекцією про сучасну Японію, а М. Лебедев – про парламентські вибори в Японії [ВУНАС 1929, 29].

У порівнянні з іншими сходознавчими дисциплінами, як от тюркологією, арабістикою, індологією тощо, японознавство в Україні в той період перебувало на початковій стадії розвитку. Тим не менш, за 8 років була закладена база, на основі якої міг би відбутися подальший розвиток японознавчої науки. Проте не так сталося: ці перші пагони було брутально знищено. У 1930 р. – розпущено ВУНАС [Циганкова 2000, 81], а в 1933 р. – закрито інші сходознавчі заклади в Україні. “Червоний Схід” припинив виходити у 1931 р. Більшість сходознавців були репресовані, у т. ч. Ф. Пущенко, який загинув у таборах [Славутич 1992, 23].

Наступив “темний” період в історії українського сходознавства. Затавроване як “націоналістичне”, воно фактично стало забороненою зоною в науці. Наскільки можна судити, жодних японознавчих студій в Україні тривалий час взагалі не було. Що-

правда, у Харківському університеті та Харківському педагогічному інституті після II світової війни почали викладати історію країн Азії та Африки, під назвою “Історія колоніальних і залежних країн”; після перерви, у 1947–1948 рр., цей курс був розділений на два – “Нова історія країн Сходу” та “Історія країн Сходу в середні віки”. За весь період 1934–1968 рр. було видано лише три книжки японських письменників в українському перекладі. Одна з них – перевидання “Крабoкoнсервнoї фaктoрiї” Кoбaяcї Тaкiдзi (1934 р.) [Жуковский 2000]; друга – “Тихі гори” Токунаги Сунао [Токунага 1954], перекладена Г. Коваленком з російського перекладу 1952 р. [Антологія літератур Сходу 1961, 419]; нарешті, третя – переклад роману “Води Хаконе” Такакури Теру, зроблений, вірогідно, також з російського видання [Такакура 1955; пор.: Такакура 1954].

У часи Хрущовської “відлиги” у Харкові відомий арабіст Андрій Ковалівський (1895–1969) – один з небагатьох ветеранів ВУНАС, хто пережив репресії і знайшов у собі сили повернутися до науки – зібрав навколо себе науковців, які цікавилися Азією. У 1954 р. до аспірантури Харківського університету вступив перший японіст – Яків Побіленський, який народився 1922 р. на Сумщині й вивчав японську мову та історію в Хабаровську. У 1959 р. він захистив у Харкові кандидатську дисертацію “Боротьба японського народу за мир та незалежність (1949–1955 рр.)”, побудовану на аналізі японських джерел. Він опублікував дві статті з цієї теми у “Трудах історичного факультету ХДУ”. Пізніше, він викладав у Харківському університеті до 1968 р., далі викладав у Полтаві в педагогічному інституті. Він продовжував дослідження з обраної теми й написав з неї понад 30 праць [Ковалівський 1961, 100, 102, 105–106; Милибанд 1995, 246].

У 1961 р. сталася важлива подія: у Харкові А. Ковалівський спромігся видати “Антологію літератур Сходу”, яка включала в себе деякі переклади з японської, що виходили до 1934 р. Проте сподівання на відродження сходознавства в Україні у 1960-ті рр. виявилися марними. Створений у 1964 р. при Інституті історії АН УРСР відділ країн зарубіжного Сходу проіснував лише рік [Циганкова 2002, 128–130]. Щоправда, він був відновлений у 1970 р., а в 1978 переведений до Інституту соціально-економічних проблем зарубіжних країн [Циганкова 2002, 131–132]. Згідно з

тогочасними ідеологічними пріоритетами, дослідження у цьому відділі були зосереджені на країнах, що розвиваються, та на соціалістичних і національно-визвольних рухах, тож для японознавства місця там не було. Одначе у 1970-х рр. спостерігався повільний, але розвиток.

У Львові деяку увагу Японії приділяв історик-китаїст Роман Бродський (1907–1992), уродженець м. Миколаєва, що викладав у Львівському університеті [Кіктенко 2002, 154]. У праці “Нова історія країн Азії і Африки (1871–1917)”, написаній у співавторстві з З. Енольським, дві з 19 глав присвячено Японії [Бродський, Енольський 1986]. Історією Японії займався також А. Огнев [Кочубей 1988, 104].

Значно більші успіхи були в галузі перекладу японської літератури. Починаючи з 1969 р., кількість перекладів різко зростає. Змінилися вони й якісно – по-перше, тепер це були переклади безпосередньо з японської, а не через посередництво третьої мови; по-друге, увага перекладачів перемістилася з “пролетарських письменників” на класику нової японської літератури (Нацуме Сосекі, Акутагава Рюноске) та видатних письменників сучасності – модерніста Абе Кобо, першого нобелівського лауреата Японії Кавабату Ясунарі тощо.

Піонером у перекладі японської літератури став Іван Дзюб, який представив українському читачеві твори Абе Кобо, Акутагави Рюноске, Нацуме Сосекі, Кіти Моріо, Фукунаги Такехіко та Кагі Отохіко. Декілька творів з японської переклав Іван Чирко (1922–2004), відомий переважно як китаїст (бібліографію див. у статті: [Івану Корнійовичу Чирко... 2002, 45]). Серед них – роман Арісіми Такео “Жінка”. Ігор Дубінський переклав кілька фантастичних оповідань Хосі Сін’їці і роман Ое Кендзабуро. Перекладами японської поезії займалися Микола Лукаш, Омелян Масикевич, Геннадій Турков та Мирон Федоришин. Завдяки їхній праці з’явилися українські переклади Мацуо Басьо, Ісікави Такубоку тощо.

У 1972 р. в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, з ініціативи декана філологічного факультету, було запроваджено програму викладання японської мови [Резаненко 2001, 176]. Там викладав Володимир Резаненко, який також досліджував семантичну структуру ієрогліфічної писемності. 1978 р. він

захистив кандидатську дисертацію на тему “Психолінгвістичні механізми сприйняття ієрогліфічних знаків”. У 1987 р. він здійснив подорож до Китаю з метою вивчити походження ієрогліфів [Резаненко 2001, 173]. У 1970-ті – 80-ті рр. ним була написана низка наукових статей, а також унікальний семантичний словник китайсько-японських ієрогліфів у трьох томах (лише два з них було видано мізерним накладом)⁵.

На цей же час припадає початок дослідницької праці в Києві Бориса Яценка, спеціаліста з економічної географії Японії; його перу належать також статті про японських письменників і поетів в УРЕ та Українській літературній енциклопедії [Резаненко 2001, 173].

В Одесі осередком японознавства став Музей західного та східного мистецтва (заснований у 1965 р.). У 1976 р. відділ східного мистецтва в ньому очолила Олена Шелестова, дослідниця японського мистецтва, учениця відомої російської дослідниці Т. Григор'євої. Свого роду свідченням визнання українського сходознавства стала публікація у Москві в одному з японознавчих наукових збірників статей О. Шелестової та львів'янина Мирона Федоришина [Шелестова 1985; Федоришин 1985]. У середині 1980-х рр. в Одесі з'явилося японське відділення на Державних курсах іноземних мов. Його засновник, ентузіаст японської мови й культури Анатолій Гольша, та викладачі – Нейля Рахім, Юміко Новіцька, Анатолій Трехсвятський, утворили неформальний осередок японознавства, пізніше – Одеський японський клуб.

Отже, ми бачимо, що в період від 1870-х до 1920-х рр. в різних містах України – Харкові, Києві, Одесі – виникає зацікавлення Японією. Відбуваються перші подорожі до цієї країни, зав'язуються контакти, з'являються перші спроби японознавчих студій і викладання відповідних дисциплін. Проте систематичні наукові дослідження почалися в 1920-ті рр. У цей період японознавство виділилося в окрему наукову дисципліну, був закладений фундамент японознавчої освіти, сформувалося коло вчених, почали виходити перші спеціальні наукові праці і перші переклади з японської українською мовою, у т. ч. зроблені безпосередньо з оригіналу. Серед японознавців цього періоду чільне місце посідають Ф. Пущенко та О. Кремена. Проте цей розвиток був брутально перерваний сталінськими репресіями у 1933 р., і до

1950-х рр. японознавства в Україні практично не існувало. Потім починається поступове відродження – спочатку в історичній науці (Я. Побіленський), пізніше, у 1970-ті рр., відновлюється викладання японської мови, з'являються праці з мистецтвознавства і культурології (О. Шелестова, М. Федоришин), географії (Б. Яценко), мовознавства (В. Резаненко). Особливих успіхів у цей період досягнув переклад японської літератури. Саме тоді, у 1970-ті – 80-ті рр., сформувалося коло японістів, які сьогодні складають ядро українського японознавства. Відтак, в історії японознавства в Україні до 1991 р. можна виділити чотири основні періоди: (1) перші спроби дослідження мови, культури, природи Японії (1870-ті – 1920-ті рр.); (2) період розвитку систематичних наукових досліджень (1920-ті – 1933 р.); (3) період практично повної відсутності японознавчих досліджень (1933–1954); (4) період їх поступового відновлення (1954–1991).

Характерною рисою українського японознавства протягом усього розглянутого періоду можна назвати орієнтацію на сучасність: у період до 1917 р. це було обумовлено орієнтацією на комерцію, у 20-ті та 60–70-ті рр. ХХ ст. – ідеологічним тиском панівного режиму. Класичне японознавство (філологія, вивчення традиційної культури, класичної та середньовічної літератури тощо) представлено лише поодинокими працями. Таке викривлення розвитку, безумовно, відбиває несамостійний, провінційний характер української науки як у складі Російської імперії, так і в складі Радянського Союзу: фундаментальні дослідження були зосереджені в Москві та Санкт-Петербурзі (Ленінграді).

---

¹ Сенума Какутаро був усиновлений родиною Кавамото, внаслідок чого змінив прізвище (поширена в той час у Японії практика); у 1897 р. він знову змінив прізвище на Сенума [Бесстремьянная 2007].

² “Пролетарська література” (япон. *пуроретарія бунгаку*, プロレタリア文学) – напрям у японській літературі у 1920-х – 1930-х рр. Був організований Комуністичною партією Японії, зазнав сильного впливу радянської літератури соціалістичного реалізму.

³ Цю книгу нам знайти не пощастило. Повне ім'я автора і ім'я перекладача наразі невідомі.

⁴ Справжнє ім'я – Токунага Сунао (徳永直, 1899–1958). Роман “Вулиця без сонця” (*Таййю-но най маці*, 太陽のない街) написаний у 1928–1929 рр.

⁵ Книга вийшла у “Міжнародному робітничому видавництві” (Internationaler Arbeiter-Verlag) як 5-й том серії “Der Internationale Roman” з післямовою, підписаною “Японською революційною групою в Німеччині”. Це видання було ласкаво надано нам п. Хіраю Хіраку.

⁶ Томи вийшли під різними назвами. Перший том: [Резаненко 1988]; другий том: [Резаненко 1989].

ЛІТЕРАТУРА

Антологія літератур Сходу. Харків, 1961.

Бесстремьянная Г. Из Японии в Иерусалим // **Альфа и Омега.** 2007. № 1(48). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aliom.orthodoxy.ru/arch/048/besstr48.htm>

Бондаренко И. П. Русско-японские языковые взаимосвязи XVIII века. Одесса, 2000.

Бродський Р. М., Енольський З. А. Нова історія країн Азії і Африки (1871–1917). Львів, 1986.

Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926–1929. Харків, 1929.

Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Одеська філія. 1926–1930. Одеса, 1930.

Жуковський А. Японія // **Енциклопедія українознавства.** Львів, 2000. Т. 10.

Иванова Г. Д. Архиепископ Николай и его японские ученики // **Из истории общественной мысли Японии XVIII–XIX вв.** Москва, 1990.

Івану Корнійовичу Чирко 80 років // **Україна – Китай.** 2002. № 1(5).

Кіктенко В. О. Нарис з історії українського китаєзнавства. XVIII – перша половина XX ст.: дослідження, матеріали документів. Київ, 2002.

Кобаясі Т., Токунага Н., Фудзімори С. Японія (збірка). Харків, 1933.

Ковалівський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках // **Антологія літератур Сходу.** Харків, 1961.

Кочубей Ю. Востоковедение на Украине // **Востоковедные центры в СССР.** Вып. 1 (Азербайджан, Армения, Грузия, Украина). Москва, 1988.

Милибанд С. Д. **Библиографический словарь отечественных востоковедов.** Москва, 1995. Кн. 2.

Резаненко В. Ф. **Семантические элементы знаков иероглифической письменности.** Киев, 1989.

Резаненко В. Ф. Україна – Японія // **Україна і Схід: панорама культурно-спільнотних взаємин.** Вип. 1. Київ, 2001.

Резаненко В. Ф. **Элементы семантико-графической системы иероглифической письменности.** Киев, 1988.

Славутич Я. **Розстріляна муза.** Київ, 1992.

Такакура Т. **Води Хаконе.** Київ, 1955.

Такакура Т. **Воды Хаконэ** / Пер. И. Львовой. Москва, 1954.

Токунага С. **Тихі гори** / Пер. Г. Коваленко. Київ, 1954.

Урсу Д. З історії сходознавства на Півдні України // **Східний світ.** 1994. № 1–2.

Фалькович И. М. К истории советского востоковедения на Украине // **Народы Азии и Африки.** 1966. Вып. 4.

Федоришин М. С. Диалог мировоззрений // **Человек и мир в японской культуре.** Москва, 1985.

Циганкова Е. Г. Український науково-дослідний інститут Близького Сходу (1930–1933) // **Сходознавство.** Вип. 7–8. Київ, 1999.

Циганкова Е. Г. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Харківський центр // **Східний світ.** 2000. № 2.

Циганкова Е. Г. Сходознавча традиція в Україні 1950–1990 рр. // **Сходознавство.** Вип. 17–18. Київ, 2002.

Шелестова Е. Н. Эстетика и религия японцев как противоречиво функционирующая целостность // **Человек и мир в японской культуре.** Москва, 1985.

Tokutomi N. **Die Strasse ohne Sonne.** Ein japanischer Arbeiter-Roman / Übersetzer: K. Itow und A. Raddatz. Berlin-Wien-Zürich, 1930.